GENERALINIO ADVOKATO
ANTHONY M. COLLINS IŠVADA,
pateikta 2023 m. gegužės 4 d.[1]

Byla C-148/22

OP
prieš
Commune d'Ans

(*Tribunal du travail de Liège* (Lježo darbo bylų teismas, Belgija) prašymas priimti prejudicinį sprendimą)

„Prašymas priimti prejudicinį sprendimą – Socialinė politika – Direktyva 2000/78/ EB – Vienodas požiūris užimtumo ir profesinėje srityje – Diskriminacijos dėl religijos ar įsitikinimų draudimas – 2 straipsnio 2 dalies a punktas – 2 straipsnio 2 dalies b punkto i papunktis – 2 straipsnio 5 dalis – 4 straipsnio 1 dalis – Viešojo subjekto darbo tvarkos taisyklės, pagal kurias jo tarnautojams draudžiama nešioti matomus politinių, filosofinių ar religinių įsitikinimų simbolius darbo vietoje – Draudimas darbuotojai ryšėti musulmonišką skarą – Valstybės neutralumo principas"

Įžanga

1. Keliose Europos šalyse religinių simbolių nešiojimo viešojoje erdvėje, švietimo įstaigose ir darbo vietoje klausimas nuolat yra intensyvių diskusijų objektas pilietinėje visuomenėje, politinėje terpėje ir žiniasklaidoje. Be kita ko, kyla didelių ginčų dėl to, ar darbdavys turi teisę nustatyti apribojimus šioje srityje savo darbuotojams tuo metu, kai jie vykdo savo pareigas. Tai opus klausimas, reikalaujantis, kad pagrindinė teisė į religijos laisvę, lemianti bet kokios diskriminacijos dėl religijos draudimą, būtų suderinta su kitomis laisvėmis ir principais, kaip antai laisve užsiimti verslu, pasaulietiškumo, neutralumo ir nešališkumo principais bei kitų asmenų teisių ir laisvių apsauga.

2. Pastaraisiais metais Teisingumo Teismas, atsižvelgdamas į „diskriminacijos dėl religijos ar įsitikinimų" draudimą, kaip tai suprantama pagal 2000 m. lapkričio 27 d. Tarybos direktyvos 2000/78/EB, nustatančios vienodo požiūrio užimtumo ir profesinėje srityje

[1] Originalo kalba: prancūzų.

bendruosius pagrindus[2], 1 ir 2 straipsnius, ne kartą turėjo nagrinėti atvejus, kai privačiame sektoriuje dirbančioms moterims musulmonėms darbdavys uždrausdavo ryšėti musulmonišką skarą[3] darbo vietoje[4].

3. *Tribunal du travail de Liège* (Ležo darbo bylų teismas, Belgija) pateiktas prašymas priimti prejudicinį sprendimą panašus į šias bylas, tačiau šis atvejis ypatingas tuo, kad draudimą nešioti religinius simbolius darbo vietoje nustatė ne privataus, o valstybinio sektoriaus darbdavys, nagrinėjamu atveju – komuna. Teisingumo Teismo pirmą kartą prašoma priimti sprendimą dėl tokio atvejo, kai, be kita ko, keliamas klausimas, ar dėl valstybės tarnybos pobūdžio ir ypatumų bei kiekvienai valstybei narei būdingų aplinkybių šioje byloje reikia nuspręsti kitaip nei minėtose ankstesnėse bylose.

Teisinis pagrindas

Sąjungos teisė

4. Remiantis Direktyvos 2000/78 1 straipsniu, jos tikslas – nustatyti kovos su diskriminacija dėl religijos ar įsitikinimų[5], negalios, amžiaus ar seksualinės orientacijos užimtumo ir profesinėje srityje bendrus pagrindus siekiant valstybėse narėse įgyvendinti vienodo požiūrio principą.

5. Pagal Direktyvos 2000/78 2 straipsnio 1 dalį „vienodo požiūrio principas" reiškia, kad dėl kurios nors iš [šios direktyvos] 1 straipsnyje nurodytų priežasčių nėra jokios tiesioginės ar netiesioginės diskriminacijos".

6. Direktyvos 2000/78 2 straipsnio 2 dalyje numatyta, kad taikant šios direktyvos 2 straipsnio 1 dalį:

„a) tiesioginė diskriminacija yra akivaizdi tada, kai dėl bet kurios iš 1 straipsnyje nurodytų priežasčių su vienu asmeniu elgiamasi mažiau palankiai nei panašioje situacijoje yra, buvo ar galėjo būti [būtų] elgiamasi su kitu asmeniu;

b) netiesioginė diskriminacija yra akivaizdi tada, kai dėl akivaizdžiai neutralių sąlygų, kriterijų ar taikomos praktikos tam tikrą religiją ar įsitikinimus išpažįstantys, tam tikrą negalią turintys, tam tikro amžiaus ar tam tikros seksualinės orientacijos asmenys gali patekti tam tikru atžvilgiu į prastesnę padėtį nei kiti asmenys, nebent:

   i) tas sąlygas, kriterijus ar taikomą praktiką objektyviai pateisina teisėtas tikslas, o šio tikslo siekiama atitinkamomis [tinkamomis] ir būtinomis priemonėmis <…>"

[2] OL L 303, 2000, p. 16; 2004 m. specialusis leidimas lietuvių k., 5 sk., 4 t., p. 79.

[3] „Musulmoniška skara", dar vadinama „musulmoniška skraiste" arba „hidžabu", yra drabužis, kuris uždengia plaukus, ausis ir kaklą, paliekant matomą veidą.

[4] 2017 m. kovo 14 d. Sprendimas *G4S Secure Solutions* (C-157/15, toliau – Sprendimas *G4S Secure Solutions*, EU:C:2017:203), 2017 m. kovo 14 d. Sprendimas *Bougnaoui ir ADDH* (C-188/15, toliau – Sprendimas *Bougnaoui ir ADDH*, EU:C:2017:204), 2021 m. liepos 15 d. Sprendimas *WABE ir MH Müller Handel* (C-804/18 ir C-341/19, toliau – Sprendimas *WABE ir MH Müller Handel*, EU:C:2021:594) ir 2022 m. spalio 13 d. Sprendimas *S.C.R.L. (Religinio pobūdžio apranga)* (C-344/20, toliau – Sprendimas *S.C.R.L.*, EU:C:2022:774).

[5] Teisingumo Teismas yra patikslinęs, kad, taikant Direktyvą 2000/78, sąvokos „religija" ir „įsitikinimai" turi būti nagrinėjamos dviem „to paties vieno diskriminacijos pagrindo aspektais" ir kad diskriminacijos pagrindas „dėl religijos ar įsitikinimų" apima tiek religinius, tiek filosofinius ar dvasinius įsitikinimus (Sprendimo *S.C.R.L.* 26, 27 ir 29 punktai ir nurodyta jurisprudencija).

7. Remiantis Direktyvos 2000/78 2 straipsnio 5 dalimi, ši direktyva nepažeidžia priemonių, numatytų nacionalinės teisės aktuose, kurie demokratinėse visuomenėse yra būtini visuomenės saugumui, viešajai tvarkai palaikyti ir nusikaltimų prevencijai, kitų asmenų sveikatos, teisių ir laisvių apsaugai.

8. Direktyvos 2000/78 taikymo sritis apibrėžta jos 3 straipsnyje, kurio 1 dalyje, be kita ko, nustatyta:

„Neviršijant [Sąjungai] suteiktų įgaliojimų, ši direktyva taikoma visiems asmenims tiek valstybiniame, tiek privačiame sektoriuje, įskaitant valstybines įstaigas:

<…>

c) įdarbinimui ir darbo sąlygoms, įskaitant atleidimą iš darbo ir atlyginimą;

<…>“

9. Šios direktyvos 4 straipsnio „Profesiniai reikalavimai“ 1 dalyje nurodyta:

„Nepaisant 2 straipsnio 1 ir 2 dalies, valstybės narės gali numatyti, kad skirtingas požiūris remiantis savybe, susijusia su kuria nors iš 1 straipsnyje nurodytų priežasčių, nebūtų laikomas diskriminacija, jei dėl konkrečių profesinės veiklos rūšių pobūdžio arba dėl jų vykdymo sąlygų tokia savybė yra įprastas ir lemiantis [esminis ir lemiamas] profesinis reikalavimas, šis tikslas yra teisėtas, o reikalavimas proporcingas.“

Belgijos teisė

10. Pagrindinėje byloje taikytinos redakcijos 2007 m. gegužės 10 d. *Loi tendant à lutter contre certaines formes de discrimination* (Kovos su tam tikrų formų diskriminacija įstatymas)[6] (toliau – Bendrasis kovos su diskriminacija įstatymas) skirtas perkelti Direktyvą 2000/78 į Belgijos teisę.

11. Bendrojo kovos su diskriminacija įstatymo 3 straipsnyje nustatyta, kad šio įstatymo tikslas – 5 straipsnyje nurodytose srityse sukurti kovos su diskriminacija dėl amžiaus, seksualinės orientacijos, šeiminės padėties, kilmės, turto, religinių, filosofinių ar politiniu įsitikinimų, kalbos, dabartinės ar būsimos sveikatos būklės, negalios, fizinių ar genetinių savybių arba socialinės kilmės bendrą sistemą.

12. Šio įstatymo 4 straipsnyje, kuriame pateiktos sąvokų apibrėžtys, nurodyta:

„Šiame įstatyme vartojamų sąvokų apibrėžtys:

1° darbo santykiai: santykiai, kurie apima, be kita ko, įdarbinimą, įsidarbinimo sąlygas, darbo sąlygas ir atleidimo iš darbo reglamentavimą:

– tiek valstybiniame, tiek privačiame sektoriuose;

<…>

[6] *Moniteur belge*, 2007 m. gegužės 30 d., p. 29016.

4° saugomi kriterijai: amžius, seksualinė orientacija, civilinė būklė, kilmės, turtas, religiniai ar filosofiniai įsitikinimai, politiniai įsitikinimai, kalba, dabartinė ar būsima sveikatos būklė, negalia, fizinės ar genetinės savybės, socialinė kilmė;

<…>

6° tiesioginis skirtingas požiūris – situacija, kai, remiantis vienu iš saugomų kriterijų, vienas asmuo vertinamas mažiau palankiai, nei panašioje situacijoje yra, buvo ar būtų vertinamas kitas asmuo;

7° tiesioginė diskriminacija – tiesioginis vienu iš saugomų kriterijų grindžiamas skirtingas požiūris, kuris negali būti pateisinamas remiantis II antraštinės dalies nuostatomis;

8° netiesioginis skirtingas požiūris – situacija, kai dėl nuostatos, kriterijaus ar praktikos, kurie atrodo neutralūs, konkreti asmenų, kuriems būdingas vienas iš saugomų kriterijų, padėtis gali tapti mažiau palanki, palyginti su kitais asmenimis;

9° netiesioginė diskriminacija – netiesioginis vienu iš saugomų kriterijų grindžiamas skirtingas požiūris, kuris negali būti pateisinamas remiantis II antraštinės dalies nuostatomis;

<…>“

13. Bendrojo kovos su diskriminacija įstatymo 5 straipsnio 1 dalyje numatyta, kad, išskyrus sritis, kurios priklauso Bendrijų ar regionų kompetencijai, šis įstatymas taikomas visiems asmenims tiek valstybiniame, tiek privačiame sektoriuje, įskaitant valstybines įstaigas, kiek tai susiję, be kita ko, su darbo santykiais.

14. Šio įstatymo [7] 7 straipsnyje nurodyta:

„Bet koks tiesioginis skirtingas požiūris, grindžiamas vienu iš pirma nurodytų saugomų kriterijų, yra tiesioginė diskriminacija, nebent tokį tiesioginį skirtingą požiūrį objektyviai pateisina teisėtas tikslas, o šio tikslo siekiama tinkamomis ir būtinomis priemonėmis.“

15. Bendrojo kovos su diskriminacija įstatymo 8 straipsnyje nustatyta:

„1. Nukrypstant nuo 7 straipsnio ir nedarant poveikio kitoms šios antraštinės dalies nuostatoms, tiesioginis skirtingas požiūris dėl amžiaus, seksualinės orientacijos, religinių ar filosofinių įsitikinimų arba negalios 5 straipsnio 1 dalies 4, 5 ir 7 punktuose nurodytose srityse gali būti pateisinamas tik remiantis esminiais ir lemiamais profesiniais reikalavimais.

2. Remtis esminiu ir lemiamu profesiniu reikalavimu galima tik tuo atveju, kai:

- konkreti savybė, susijusi su amžiumi, seksualine orientacija, religiniais ar filosofiniais įsitikinimais arba negalia, yra esminė ir lemiama dėl konkrečios profesinės veiklos pobūdžio arba aplinkybių, kuriomis ji vykdoma, ir

- reikalavimas grindžiamas teisėtu tikslu ir yra jam proporcingas.

[7] Bendrojo kovos su diskriminacija įstatymo II antraštinėje dalis „Skirtingo požiūrio pateisinimas“ apima 7–13 straipsnius.

3. Teismas kiekvienu konkrečiu atveju turi patikrinti, ar tokia savybė yra esminis ir lemiamas profesinis reikalavimas.

<…>“

16. Šio įstatymo 9 straipsnyje numatyta:

„Bet koks netiesioginis skirtingas požiūris, grindžiamas vienu iš saugomų kriterijų, yra netiesioginė diskriminacija,

- nebent nuostatą, kriterijų ar praktiką, kurie atrodo neutralūs ir kuriais grindžiamas šis netiesioginis skirtingas požiūris, objektyviai pateisina teisėtas tikslas, o šio tikslo siekiama tinkamomis ir būtinomis priemonėmis;

<…>“

17. Pagal Bendrojo kovos su diskriminacija įstatymo 11 straipsnio 1 dalį „[t]iesioginis ar netiesioginis skirtingas požiūris, grindžiamas vienu iš saugomų kriterijų, nelaikomas šiuo įstatymu draudžiama diskriminacija, jei toks tiesioginis ar netiesioginis skirtingas požiūris nustatytas įstatyme arba juo remiantis“.

Pagrindinė byla ir prejudiciniai klausimai

18. 2016 m. balandžio 11 d. OP, turinti teisinį išsilavinimą, buvo įdarbinta pagal terminuotą sutartį Anso (Belgija) komunoje (toliau – komuna) kaip sutartininkė. Tų pačių metų spalio 11 d. ji buvo paaukštinta į biuro vadovės pareigas ir jos sutartis pakeista į neterminuotą darbo sutartį. OP užduotis – tvarkyti komunos viešojo pirkimo sutartis ir ji iš esmės vykdo savo funkcijas, nekontaktuodama su visuomene, t. y. remiantis prašymą priimti prejudicinį sprendimą pateikusio teismo pavartotu pasakymu, ji dirba „back office“ [8].

19. 2021 m. vasario 8 d. OP, kuri išpažįsta musulmonų tikėjimą, oficialiai pranešė komunai apie savo ketinimą nuo tų pačių metų vasario 22 d. ryšėti musulmonišką skarą darbo vietoje.

20. 2021 m. vasario 18 d. komuna priėmė pirmąjį sprendimą, juo uždraudė OP nešioti „įsitikinimų simbolius“ [9] vykdant profesinę veiklą, „kol bus priimtos bendrosios taisyklės dėl įsitikinimų simbolių nešiojimo administracijoje“ [10].

21. 2021 m. vasario 26 d. komuna, išklausiusi OP, padedamą jos advokato, priėmė antrąjį sprendimą, pakeičiantį pirmąjį ir patvirtinantį jame nustatytą draudimą.

[8] OP teigimu, jos tiesioginiai kontaktai su visuomene apsiriboja asmeniniu pasiūlymų priėmimu, kai jų elektroninis pateikimas nėra privalomas, – o tai būtų sunkiai įsivaizduojamas atvejis, ir *ad hoc* komunos atstovavimu Valonijos regiono (Belgija) apeliacinėje institucijoje urbanistikos leidimų srityje.

[9] Belgijoje plačiai vartojama sąvoka „įsitikinimų simboliai“ reiškia bet kokį daiktą, atvaizdą, aprangą ar simbolį, kuriuo išreiškiamas tam tikrų politinių, filosofinių ar religinių įsitikinimų laikymasis.

[10] Sprendime dėl prašymo priimti prejudicinį sprendimą paminėta, kad komunos administracijoje egzistuoja nerašyta visuotinai pripažinta taisyklė, kurios laikomasi, pagal kurią jos tarnautojai visuomet susilaikydavo nuo religinių simbolių nešiojimo, kai vykdo savo profesinę veiklą.

22. 2021 m. kovo 29 d. komuna iš dalies pakeitė savo darbo tvarkos taisyklių 9 straipsnį. Po šio pakeitimo, naujoje straipsnio, pavadinto „Neutralumo įpareigojimas ir santūrumo pareiga“, redakcijoje, be kita ko, numatyta [11]:

„Darbuotojas turi saviraiškos laisvę, paisydamas neutralumo principo, jam tenkančios santūrumo pareigos ir lojalumo pareigos.

Darbuotojas privalo paisyti neutralumo principo, o tai reiškia, kad jis turi susilaikyti nuo bet kokios formos prozelitizmo ir jam draudžiama nešioti bet kokius aiškiai matomus simbolius, galinčius atskleisti jo ideologines ar filosofines pažiūras arba politinius ar religinius įsitikinimus. Ši taisyklė jam privaloma tiek kontaktuojant su visuomene, tiek bendraujant su vadovybe ir kolegomis.

<…>“

23. OP pradėjo kelis procesus nacionaliniuose teismuose, be kita ko, siekdama, kad būtų konstatuota, jog komuna pažeidė jos religijos laisvę, ir kad būtų sustabdytas 2021 m. vasario 18 ir 26 d. šios komunos sprendimų vykdymas ir jie panaikinti.

24. 2021 m. gegužės 26 d. OP kreipėsi į prašymą priimti prejudicinį sprendimą pateikusį teismą – *Tribunal du travail de Liège* (Lježo darbo bylų teismas) ir pareiškė ieškinį dėl veiksmų nutraukimo [12], kuriuo prašė, be kita ko, pripažinti, kad ji buvo diskriminuojama dėl religijos ir lyties ir kad 2021 m. vasario 18 ir 26 d. komunos sprendimai bei pagrindinėje byloje nagrinėjama taisyklė yra niekiniai.

25. Prašymą priimti prejudicinį sprendimą pateikęs teismas mano, kad šiais sprendimais nustatytas komunos draudimas OP ryšėti musulmonišką skarą yra „tiesioginė diskriminacija, grindžiama tiesioginiu skirtingu požiūriu pagal saugomą kriterijų „religiniai ar filosofiniai įsitikinimai“. Šis teismas nurodė, kad nors galima pripažinti, kad komunos administracijoje egzistavo nerašyta taisyklė, pagal kurią buvo draudžiama nešioti bet kokį „labai aiškiai matomą ar net išsiskiriantį“ įsitikinimų simbolį, kaip antai musulmonišką skarą, vis dėlto iš kelių OP pateiktų nuotraukų matyti, kad santūrių įsitikinimų simbolių nešiojimas buvo toleruojamas. Šis tiesioginis skirtingas požiūris nepateisinamas esminiais ir lemiamais profesiniais reikalavimais, nes OP iš esmės vykdo pareigas, nekontaktuodama su viešųjų paslaugų vartotojais. Jo taip pat objektyviai nepateisinama teisėtas tikslas, įgyvendinamas tinkamomis ir būtinomis priemonėmis.

26. Dėl pagrindinėje byloje nagrinėjamos taisyklės nacionalinis teismas konstatuoja, kad ji yra „kolektyvinio taikymo“, apima bet kokį aiškiai matomą įsitikinimų simbolį ir kad ją priimdama komuna pasirinko „visišką neutralumą“ [13]. Jis mano, kad ši taisyklė nėra tiesioginė diskriminacija dėl religijos ar įsitikinimų, bet, atrodo, kad tai yra netiesioginė diskriminacija, grindžiama šiais kriterijais, ir visų pirma pažymi, kad, nebent manytume, jog „visiškas neutralumas yra esminis ir savaime suprantamas [Belgijos] teisinės valstybės principas, kurio visi turi griežtai laikytis“, nurodytas skirtingas požiūris neatrodo pateisinamas remiantis teisėtu tikslu, nes OP pareigas iš esmės vykdo nekontaktuodama su viešųjų paslaugų vartotojais. Be to, atrodo, kad komuna praktikuoja „varijuojantį“ neutralumą, t. y. visišką OP atžvilgiu ir labiau įtraukų, kiek tai susiję su

[11] Toliau šioje išvadoje ši taisyklė, numatyta iš dalies pakeistoje komunos darbo tvarkos taisyklių 9 straipsnio redakcijoje, bus vadinama „pagrindinėje byloje nagrinėjama taisyklė“.

[12] Šis ieškinys grindžiamas tiek Bendruoju kovos su diskriminacija įstatymu, tiek 2007 m. gegužės 10 d. Kovos su diskriminacija tarp moterų ir vyrų įstatymu (*Moniteur belge*, 2007 m. gegužės 30 d., p. 29031).

[13] Dėl visiško neutralumo ir įtraukaus neutralumo atskyrimo žr. šios išvados 66 punktą.

jos kolegomis, kurių filosofiniai ar religiniai įsitikinimai kitokie. Todėl prašymą priimti prejudicinį sprendimą pateikęs teismas laikinai leido OP nešioti matomą įsitikinimų simbolį, išskyrus atvejus, kai ji turi sąlytį su viešųjų paslaugų vartotojais arba vykdo vadovavimo funkcijas.

27. Prašymą priimti prejudicinį sprendimą pateikusiam teismui kyla klausimas, ar tai, kad visiems valstybės tarnautojams, net ir tiems, kurie neturi jokio tiesioginio kontakto su viešųjų paslaugų vartotojais, taikomas „visiško ir absoliutaus“ neutralumo reikalavimas, yra teisėtas tikslas ir ar šiam tikslui pasiekti naudojamos priemonės, t. y. draudimas nešioti bet kokius įsitikinimų simbolius, yra tinkamos ir būtinos.

28. Būtent šiomis aplinkybėmis *Tribunal du travail de Liège* (Ležo darbo bylų teismas) nusprendė sustabdyti bylos nagrinėjimą ir pateikti Teisingumo Teismui šiuos prejudicinius klausimus:

„1. Ar [Direktyvos 2000/78] 2 straipsnio 2 dalies a ir b punktus galima aiškinti taip, kad pagal juos viešojo administravimo institucijai leidžiama sukurti visiškai neutralią administracinę aplinką ir uždrausti nešioti simbolius, kurie išreiškia įsitikinimus, visiems savo darbuotojams, nesvarbu, ar jie turi tiesioginį sąlytį su visuomene?

2. Ar [Direktyvos 2000/78] 2 straipsnio 2 dalies a ir b punktus galima aiškinti taip, kad pagal juos viešojo administravimo institucijai leidžiama sukurti visiškai neutralią administracinę aplinką ir taip uždrausti nešioti simbolius, kurie išreiškia įsitikinimus, visiems savo darbuotojams, nesvarbu, ar jie turi tiesioginį sąlytį su visuomene, net jei atrodo, kad šis neutralus draudimas paveikia daugiausia moteris, todėl gali reikšti paslėptą diskriminaciją dėl lyties?“

29. OP, komuna, Belgijos, Prancūzijos ir Švedijos vyriausybės bei Europos Komisija pateikė rašytines pastabas. 2023 m. sausio 31 d. įvyko teismo posėdis, jame dalyvavo OP, komuna, Prancūzijos vyriausybė bei Komisija ir buvo išklausytos pastarųjų šalių kalbos ir atsakymai į Teisingumo Teismo pateiktus klausimus.

Analizė

30. Pirmiausia išnagrinėsiu antrąjį prejudicinį klausimą, kurio priimtinumą ginčija Prancūzijos vyriausybė, o svarbą – dauguma bylos šalių.

Dėl antrojo klausimo

31. Antruoju klausimu prašymą priimti prejudicinį sprendimą pateikęs teismas iš esmės siekia išsiaiškinti, ar pagrindinėje byloje nagrinėjama taisyklė gali būti laikoma atitinkančia Direktyvos 2000/78 2 straipsnio 2 dalies a ir b punktus, atsižvelgiant į tai, jog atrodo, kad joje numatytas draudimas labiau paveikia moteris nei vyrus, todėl gali reikšti netiesioginę diskriminaciją dėl lyties.

32. Pagal suformuotą jurisprudenciją SESV 267 straipsnyje įtvirtina procedūra yra bendradarbiavimo tarp Teisingumo Teismo ir nacionalinių teismų priemonė, kurią įgyvendinant Teisingumo Teismas pateikia nacionaliniams teismams Sąjungos teisės išaiškinimą, kurio šiems

reikia jų nagrinėjamai bylai išspręsti [14].

33. Tam, kad nacionaliniam teismui būtų pateiktas naudingas Sąjungos teisės išaiškinimas, būtina, kad šis teismas apibūdintų su jo užduotais klausimais susijusią faktinę ir teisinę situaciją arba bent jau išdėstytų faktines aplinkybes, kuriomis šie klausimai kilo. Iš tiesų Teisingumo Teismas gali priimti sprendimą dėl Sąjungos teisės akto išaiškinimo tik remdamasis nacionalinio teismo nurodytomis faktinėmis aplinkybėmis [15].

34. Be to, Teisingumo Teismas pabrėžia, kad ypač svarbu, kad nacionalinis teismas nurodytų tikslias priežastis, dėl kurių nusprendė kreiptis dėl Sąjungos teisės išaiškinimo ir mano, kad būtina pateikti prejudicinius klausimus Teisingumo Teismui. Būtina, kad pačiame sprendime dėl prašymo priimti prejudicinį sprendimą nacionalinis teismas pateiktų minimalius paaiškinimus dėl prašomų išaiškinti Sąjungos teisės nuostatų pasirinkimo priežasčių ir ryšio, kurį šis teismas įžvelgia tarp šių nuostatų ir jo nagrinėjamam ginčui taikytinų nacionalinės teisės aktų [16].

35. Nagrinėjamu atveju pritariu Prancūzijos vyriausybės nuomonei, kad sprendimas dėl prašymo priimti prejudicinį sprendimą neatitinka šių reikalavimų, kiek tai susiję su antruoju prejudiciniu klausimu, todėl jis yra nepriimtinas.

36. Pirma, sprendime dėl prašymo priimti prejudicinį sprendimą nėra nė menkiausios faktinės informacijos, kuri leistų įvertinti, ar šioje byloje yra galima netiesioginė diskriminacija dėl lyties.

37. Antra, prašymą priimti prejudicinį sprendimą pateikęs teismas nepaaiškina priežasčių, paskatinusių jį iškelti klausimą dėl Sąjungos teisės nuostatų, kuriomis jis remiasi pateikdamas antrąjį prejudicinį klausimą, išaiškinimo, ir to, kokį ryšį jis įžvelgia tarp šių nuostatų ir jo nagrinėjamo ginčo, kiek tai susiję su tokia diskriminacija. Iš sprendimo dėl prašymo priimti prejudicinį sprendimą matyti, kad šiuo klausimu jis rėmėsi tik tam tikrais OP pateiktais argumentais, tačiau išsamiau jų neišdėstė. Tačiau SESV 267 straipsnyje įtvirtinta sistema nėra teisių gynimo priemonė, suteikta nacionalinio teismo nagrinėjamos bylos šalims, todėl vienos šalies tvirtinimo apie byloje kylantį klausimą dėl Sąjungos teisės išaiškinimo nepakanka, kad atitinkamas teismas privalėtų manyti, jog kilo toks klausimas, kaip tai suprantama pagal šį straipsnį [17].

38. Bet kuriuo atveju reikia konstatuoti, kaip savo rašytinėse pastabose nurodo visos bylos šalys, išskyrus komuną, kad diskriminacija dėl lyties nepatenka į Direktyvos 2000/78, kuri yra vienintelis Sąjungos teisės aktas, nurodytas antrajame prejudiciniame klausime, taikymo sritį. Todėl klausimo, ar yra tokia diskriminacija, nagrinėti nereikia [18].

39. Atsižvelgdamas į tai, kas išdėstyta, siūlau Teisingumo Teismui nuspręsti, kad antrasis prejudicinis klausimas yra nepriimtinas ir kad bet kuriuo atveju jo nagrinėti nereikia.

[14] 2022 m. rugpjūčio 1 d. Sprendimas *Vyriausioji tarnybinės etikos komisija* (C-184/20, EU:C:2022:601, 47 punktas ir nurodyta jurisprudencija).

[15] 2023 m. kovo 2 d. Sprendimas *Bursa Română de Mărfuri* (C-394/21, EU:C:2023:146, 60 punktas ir nurodyta jurisprudencija).

[16] 2021 m. rugsėjo 9 d. Sprendimas *Toplofikatsia Sofia ir kt.* (C-208/20 ir C-256/20, EU:C:2021:719, 19 punktas).

[17] 2014 m. liepos 3 d. Sprendimas *Talasca* (C-19/14, EU:C:2014:2049, 22 punktas).

[18] Sprendimo *WABE ir MH Müller Handel* 58 punktas.

Dėl pirmojo klausimo

Pirminės pastabos

40. Pirmuoju klausimu prašymą priimti prejudicinį sprendimą pateikęs teismas iš esmės siekia išsiaiškinti, ar pagrindinėje byloje nagrinėjama taisyklė sukuria tiesioginę arba netiesioginę diskriminaciją dėl religijos ar įsitikinimų, prieštaraujančią
Direktyvos 2000/78 2 straipsnio 2 dalies a ir b punktams. Šioje taisyklėje numatytas draudimas nešioti įsitikinimų simbolius darbe, remiantis jo formuluote, komunos tarnautojams taikomas visuotinai ir absoliučiai, t. y. neatsižvelgiant nei į jų pareigų pobūdį (vadovavimo ar paprasto vykdymo funkcijos), nei į jų vykdymo sąlygas (tiesioginių kontaktų su visuomene buvimas). Svarbu pažymėti, kad prašymą priimti prejudicinį sprendimą pateikęs teismas neprašo Teisingumo Teismo įvertinti šios visuotinai taikomos taisyklės atitikties minėtoms Direktyvos 2000/78 nuostatoms, kiek tai gali būti susiję su skirtingu požiūriu nurodytais atvejais. Jis nori sužinoti, ar ši direktyva gali būti aiškinama kaip leidžianti viešajam subjektui sukurti „visiškai neutralią administracinę aplinką“ ir atitinkamai uždrausti „visiems darbuotojams, neatsižvelgiant į tai, ar jie tiesiogiai kontaktuoja su visuomene“, nešioti tokius simbolius.

41. Taip pat man atrodo naudinga priminti kai kuriuos dalykus, kuriuos galima laikyti nustatytais jurisprudencijoje ir kurie yra svarbūs šioje byloje.

42. Visų pirma aišku, kad pagrindinėje byloje nagrinėjama taisyklė patenka į Direktyvos 2000/78 taikymo sritį. Iš tiesų, pirma, kaip matyti iš šios direktyvos 3 straipsnio 1 dalies, ji taikoma tiek valstybiniam, tiek privačiam sektoriui. Antra, taisyklė, pagal kurią vykdant profesinę veiklą draudžiama nešioti matomus, be kita ko, filosofinių ar religinių įsitikinimų simbolius, turi būti laikoma patenkančia į „įdarbinimo ir darbo sąlygų“ taikymo sritį, kaip tai suprantama pagal šios nuostatos c punktą.

43. Be to, Direktyvos 2000/78 1 straipsnyje vartojamą sąvoką „religija“ reikia aiškinti kaip apimančią tiek *forum internum*, t. y. įsitikinimų turėjimą, tiek *forum externum*, t. y. religinio tikėjimo viešą išraišką [19]. Tai, kad moteris ryši musulmonišką skarą, išreiškia jos išpažįstamą musulmonų tikėjimą. Nagrinėjamu atveju iš prašymą priimti prejudicinį sprendimą pateikusio teismo nurodytų faktinių aplinkybių matyti, kad būtent taip yra OP, kurios įsitikinimų nuoširdumu negali būti abejojama, atveju.

44. Galiausiai primintina, kad Direktyvoje 2000/78 nustatyti tik bendri vienodo požiūrio užimtumo ir profesinėje srityje pagrindai, valstybėms narėms paliekant diskreciją, atsižvelgiant į jų požiūrių dėl religijai ir įsitikinimams teikiamos reikšmės įvairovę. Taigi ji leidžia atsižvelgti į kiekvienai valstybei narei būdingas aplinkybes ir pripažinti kiekvienai iš jų diskreciją, kiek tai susiję su būtinu įvairių atitinkamų teisių ir interesų derinimu siekiant užtikrinti tinkamą jų pusiausvyrą [20].

45. Atsižvelgdamas į ankstesniame punkte išdėstytus argumentus, pritariu Prancūzijos vyriausybės nuomonei, kad ši diskrecija yra dar didesnė, kai kalbama apie principus, kurie gali būti priskirti valstybių narių nacionaliniam savitumui, kaip tai suprantama pagal ESS 4 straipsnio 2 dalį [21]. Pagal šią nuostatą Sąjunga privalo gerbti savo valstybių narių nacionalinį savitumą,

[19] Sprendimo *WABE ir MH Müller Handel* 45 punktas ir jame nurodyta jurisprudencija.

[20] Sprendimo *S.C.R.L.* 48–50 punktai ir juose nurodyta jurisprudencija.

[21] Šiuo klausimu žr. 2022 m. rugsėjo 7 d. Sprendimą *Cilevičs ir kt.* (C-391/20, EU:C:2022:638, 83 punktas ir jame nurodyta jurisprudencija).

neatsiejamą nuo pagrindinių politinių bei konstitucinių jų struktūrų, o tai, pasak generalinės advokatės J. Kokott, gali būti suprantama kaip pareiga gerbti sampratų įvairovę, taigi, ir kiekvienai valstybei narei būdingus skirtumus [22]. Kaip ir generalinis advokatas N. Emiliou [23], manau, kad Sąjunga negali nuspręsti, kokie elementai kiekvienoje valstybėje narėje sudaro ESS 4 straipsnio 2 dalyje nurodyto nacionalinio savitumo esmę. Šiuo klausimu valstybės narės turi didelę diskreciją, kuri vis dėlto nėra neribota [24]. Be to, nacionalinio savitumo samprata, kuria remiasi valstybė narė, turi visų pirma atitikti Sąjungos pamatines vertybes (ESS 2 straipsnis) [25].

46. Šiuo klausimu, šiame etape nespręsdamas iš anksto, ar taip yra nagrinėjamoje byloje, taip pat pritariu Prancūzijos vyriausybei, kuri teigia, kad apribojimų nustatymas, kiek tai susiję su valstybinio sektoriaus tarnautojų laisve reikšti savo politinius, filosofinius ar religinius įsitikinimus vykdant jų pareigas, kai kuriose valstybėse narėse gali būti toks svarbus, jog priskirtinas nacionaliniam savitumui, neatsiejamam nuo pagrindinių politinių ir konstitucinių jų struktūrų.

47. Tame pačiame kontekste man taip pat atrodo naudinga pažymėti, kad nacionalinis savitumas leidžia, be kita ko, „apriboti Sąjungos teisės poveik[į] tose srityse, kurios buvo laikomos esminėmis valstybėms narėms“ [26], todėl Sąjungos institucijos, įstaigos ir organai, aiškindami ir taikydami Sąjungos teisę, privalo į jį tinkamai atsižvelgti [27].

48. Mano atsakymas į pirmąjį prejudicinį klausimą bus išdėstytas taip. Pirmiausia išnagrinėsiu, ar pagrindinėje byloje nagrinėjama taisyklė gali būti laikoma tiesiogine diskriminacija dėl religijos ar tikėjimo. Paskui išanalizuosiu klausimą, ar ši taisyklė gali lemti netiesioginę diskriminaciją, grindžiamą tais pačiais kriterijais. Galiausiai, nors šis aspektas nebuvo aiškiai paminėtas sprendime dėl prašymo priimti prejudicinį sprendimą, apsvarstysiu galimybę taikyti šioje byloje tam tikras Direktyvoje 2000/78 numatytas nuo tokios diskriminacijos draudimo nukrypti leidžiančias nuostatas.

Dėl tiesioginės diskriminacijos buvimo

49. Prašymą priimti prejudicinį sprendimą pateikęs teismas, remdamasis Sprendimu *G4S Secure Solutions*, mano, kad pagrindinėje byloje nagrinėjama taisyklė nėra tiesioginė diskriminacija dėl religijos ar įsitikinimų. Vis dėlto jis prašo Teisingumo Teismo priimti sprendimą šiuo klausimu.

50. Byloje, kurioje buvo priimtas tas sprendimas, Teisingumo Teismo buvo klausiama, ar privačios įmonės vidaus taisyklė, pagal kurią darbo vietoje apskritai draudžiama nešioti bet kokius matomus politinius, filosofinius ar religinius simbolius, yra tiesioginė diskriminacija dėl religijos ar įsitikinimų, kaip tai suprantama pagal Direktyvos 2000/78 2 straipsnio 2 dalies

[22] Generalinės advokatės J. Kokott išvada byloje *Stolichna obshtina, rayon „Pancharevo“* (C-490/20, EU:C:2021:296, 71 punktas).

[23] Generalinio advokato N. Emiliou išvada byloje *Cilevičs ir kt.* (C-391/20, EU:C:2022:166, 86 punktas).

[24] Generalinio advokato N. Emiliou išvada byloje *Cilevičs ir kt.* (C-391/20, EU:C:2022:166, 86 punktas).

[25] Generalinės advokatės J. Kokott išvada byloje *Stolichna obshtina, rayon „Pancharevo“* (C-490/20, EU:C:2021:296, 73 punktas) ir generalinio advokato N. Emiliou išvada byloje *Cilevičs ir kt.* (C-391/20, EU:C:2022:166, 87 punktas).

[26] Generalinės advokatės J. Kokott išvada byloje *Stolichna obshtina, rayon „Pancharevo“* (C-490/20, EU:C:2021:296, 86 punktas).

[27] Šiuo klausimu žr. generalinės advokatės J. Kokott išvadą byloje *G4S Secure Solutions* (C-157/15, EU:C:2016:382, 32 punktas) ir generalinio advokato N. Emiliou išvadą byloje *Cilevičs ir kt.* (C-391/20, EU:C:2022:166, 83 punktas). Taip pat pagal analogiją žr. 2021 m. liepos 15 d. Sprendimą *Ministrstvo za obrambo* (C-742/19, EU:C:2021:597, 43–45 punktai).

a punktą [28]. Minėtame sprendime Teisingumo Teismas nusprendė, kad tokia taisyklė nelemia tokios diskriminacijos, kai yra vienodai taikoma bet kokiam tokių įsitikinimų demonstravimo būdui ir pagal ją visi įmonės darbuotojai vertinami vienodai, nes jiems, be kita ko, nustatyta bendra ir nediferencijuota pareiga laikytis neutralios aprangos kodo, pagal kurį draudžiama nešioti tokius simbolius [29].

51. Teisingumo Teismas patvirtino šį požiūrį Sprendime *WABE ir MH Müller Handel* ir Sprendime *S.C.R.L.*, pridūręs: kadangi kiekvienas asmuo gali išpažinti tikėjimą arba turėti religinius, filosofinius ar dvasinius įsitikinimus, tokia taisyklė, jeigu taikoma bendrai ir nediferencijuojant, nelemia skirtingo požiūrio, grindžiamo su religija ar įsitikinimais neatskiriamai susijusiu kriterijumi [30]. Sprendime *WABE ir MH Müller Handel* Teisingumo Teismas taip pat pažymėjo, jog tokio vertinimo nepaneigia tai, kad tam tikri darbuotojai laikosi religinių įsakymų, reikalaujančių dėvėti tam tikrą aprangą. Jo teigimu, nors tokios darbo tvarkos taisyklės, reikalaujančios laikytis neutralios aprangos kodo, taikymas iš tiesų gali sukelti nepatogumų tokiems darbuotojams, vis dėlto ši aplinkybė neturi įtakos išvadai, kad ta pati taisyklė iš principo nelemia skirtingo požiūrio į darbuotojus, grindžiamo su religija ar įsitikinimais neatskiriamai susijusiu kriterijumi [31].

52. Kaip ir komuna bei Prancūzijos vyriausybė, visiškai sutinku su šiuose sprendimuose Teisingumo Teismo pateiktu požiūriu ir nematau jokios priežasties nuo jo nukrypti šioje byloje, kuri, kaip jau buvo nurodyta, yra susijusi su valstybiniu, o ne su privačiu sektoriumi.

53. Taigi, kadangi pagrindinėje byloje nagrinėjama vidaus taisyklė vienodai skirta visiems, be kita ko, religinių įsitikinimų demonstravimo atvejams, ji turi būti laikoma vienodai taikoma visiems komunos tarnautojams, nes jiems visų pirma bendrai ir nediferencijuotai nustatomas aprangos neutralumo reikalavimas, draudžiantis nešioti tokius simbolius. Todėl tokia taisyklė neįtvirtina tiesioginės diskriminacijos dėl religijos ar įsitikinimų, kaip tai suprantama pagal Direktyvos 2000/78 2 straipsnio 2 dalies a punktą.

54. Vis dėlto tektų konstatuoti tokios diskriminacijos buvimą, jei pagrindinėje byloje nagrinėjama taisyklė turėtų būti suprantama kaip susijusi tik su išsiskiriančiais didelio formato, be kita ko, filosofinių ar religinių įsitikinimų simboliais, o tai, mano nuomone, galėtų apimti musulmonišką skarą. Iš tiesų, kaip jau yra nusprendęs Teisingumo Teismas, įmonės vidaus taisyklė, pagal kurią draudžiama nešioti tik tokius išsiskiriančius simbolius, gali būti pripažinta tiesiogine diskriminacija, kaip ji suprantama pagal Direktyvos 2000/78 2 straipsnio 2 dalies a punktą, tais atvejais, kai šis kriterijus yra neatskiriamai susijęs su viena ar keliomis konkrečiomis religijomis ar įsitikinimais [32]. Pagrindinėje byloje nagrinėjamoje taisyklėje kalbama apie bet kokį „aiškiai matomą" simbolį – šį apibūdinimą, mano nuomone, prašymą priimti prejudicinį sprendimą

[28] Toje byloje ieškovė, išpažįstanti musulmonų tikėjimą, buvo atleista iš darbo ją įdarbinusios privačios įmonės, motyvuojant tuo, kad nesutiko atsisakyti musulmoniškos skaros ryšėjimo darbo valandomis, taip pažeisdama įmonės darbo tvarkos taisyklių nuostatą, pagal kurią „darbuotojams draudžiama darbo vietoje nešioti matomus jų filosofinių, politinių ar religinių įsitikinimų simbolius ar atlikti su tuo susijusias apeigas".

[29] Sprendimo *G4S Secure Solutions* 30 ir 32 punktai.

[30] Sprendimo *WABE ir MH Müller Handel* 52 punktas ir Sprendimo *S.C.R.L.* 33 ir 34 punktai. Pirmasis iš šių sprendimų, be kita ko, buvo susijęs su lopšelius eksploatuojančios įmonės tarnybiniais nurodymais, pagal kuriuos darbuotojams buvo draudžiama darbo vietoje nešioti bet kokius jų politinių, filosofinių ar religinių įsitikinimų simbolius, kurie būtų matomi tėvams, vaikams ir tretiesiems asmenims. Antrasis – su privačios įmonės darbo tvarkos taisyklių nuostata, pagal kurią darbuotojams buvo draudžiama žodžiu, apranga ar kitaip išreikšti savo religinius, filosofinius ar politinius įsitikinimus, kad ir kokie jie būtų.

[31] Sprendimo *WABE ir MH Müller Handel* 53 punktas.

[32] Sprendimo *WABE ir MH Müller Handel* 72 ir 73 punktai ir Sprendimo *S.C.R.L.* 31 punktas.

pateikęs teismas teisingai tapatina su „matomu“ simboliu, taigi, neatrodo, jog ši taisyklė apimtų tik išsiskiriančius didelio formato simbolius, tačiau tai turi patikrinti prašymą priimti prejudicinį sprendimą pateikęs teismas.

55. Be to, prašymą priimti prejudicinį sprendimą pateikęs teismas turi patikrinti, ar komuna iš tiesų faktiškai bendrai ir nediferencijuotai taiko pagrindinėje byloje nagrinėjamą taisyklę, visų pirma, ar ji vertina OP taip pat, kaip ir bet kurį kitą tarnautoją, kuris būtų demonstravęs savo tikėjimą arba filosofinius ar religinius įsitikinimus, nešiodamas matomus įsitikinimų simbolius. Pažymiu, kad sprendime dėl prašymo priimti prejudicinį sprendimą šis teismas nurodo, jog „komuna praktikuoja neutralumą, kuris kinta laiko ir erdvės atžvilgiu, – visišką OP atveju ir mažesnį arba labiau įtraukų, kiek tai susiję su kitokių įsitikinimų turinčiais kolegomis“, ir kad OP pateikė „pakankamai įrodymų“ šiuo klausimu. Savo rašytinėse pastabose OP ir Švedijos vyriausybė teigia, jog dėl to yra priežasčių konstatuoti tiesioginės diskriminacijos buvimą nagrinėjamu atveju.

56. Atsižvelgdamas į šiuos argumentus siūlau Teisingumo Teismui į pirmąjį prejudicinį klausimą atsakyti, pirma, jog Direktyvos 2000/78 2 straipsnio 2 dalies a punktas turi būti aiškinamas taip, kad viešojo subjekto darbo tvarkos taisyklių nuostata, pagal kurią tarnautojams, siekiant sukurti visiškai neutralią administracinę aplinką, darbo vietoje draudžiama nešioti bet kokius matomus politinių, filosofinių ar religinių įsitikinimų simbolius, nėra tiesioginė tarnautojų, kurie ketina įgyvendinti savo religijos ir sąžinės laisvę, matomai nešiodami religinio pobūdžio simbolį ar aprangą, diskriminacija dėl religijos ar įsitikinimų, kaip tai suprantama pagal šią direktyvą, jei ši nuostata taikoma bendrai ir nediferencijuotai.

Dėl netiesioginės diskriminacijos buvimo

57. Prašymą priimti prejudicinį sprendimą pateikęs teismas mano, kad pagrindinėje byloje nagrinėjama taisykle sukuriama netiesioginė diskriminacija dėl religijos ar įsitikinimų.

58. Pagal suformuotą jurisprudenciją tokia vidaus taisyklė, kaip nagrinėjama pagrindinėje byloje, gali būti pripažinta skirtingu požiūriu, netiesiogiai pagrįstu religija ar įsitikinimais, kaip tai suprantama pagal Direktyvos 2000/78 2 straipsnio 2 dalies b punktą, kai nustatoma, jog dėl taisyklėje įtvirtintos, atrodo, neutralios pareigos iš tikrųjų tam tikrą religiją išpažįstančių ar tam tikrų įsitikinimų turinčių asmenų padėtis tampa gerokai prastesnė [33].

59. Mano nuomone, ir kaip teigė Švedijos vyriausybė bei Komisija, nors pagrindinėje byloje nagrinėjama taisyklė atrodo neutrali, negalima atmesti galimybės, kad praktikoje ji daro poveikį visų pirma komunos tarnautojams, kurie laikosi religinių įsakymų, reikalaujančių dėvėti tam tikrą aprangą, ir visų pirma darbuotojoms moterims, kurios dėl savo išpažįstamo musulmonų tikėjimo ryši skarą. Šiuo klausimu pritariu generalinės advokatės E. Sharpston pastabai, pateiktai jos išvadoje byloje *Bougnaoui ir ADDH*, kad šie tarnautojai, „[n]orėdami laikytis savo religinių įsitikinimų, <…> neturi pasirinkimo – tenka pažeisti taisyklę ir atsakyti už padarinius“ [34]. Tačiau galiausiai tai turi patikrinti prašymą priimti prejudicinį sprendimą pateikęs teismas, atsižvelgdamas į jam nurodytas faktines aplinkybes [35].

[33] Sprendimo *S.C.R.L.* 37 punktas ir jame nurodyta jurisprudencija.

[34] Generalinės advokatės E. Sharpston išvada byloje *Bougnaoui ir ADDH* (C-188/15, EU:C:2016:553, 110 punktas).

[35] Sprendimo *G4S Secure Solutions* 34 punktas ir Sprendimo *WABE ir MH Müller Handel* 59 punktas.

60. Vis dėlto remiantis Direktyvos 2000/78 2 straipsnio 2 dalies b punkto i papunkčiu toks skirtingas požiūris, nėra laikomas netiesiogine diskriminacija, kaip tai suprantama pagal šios direktyvos 2 straipsnio 2 dalies b punktą, jeigu jis yra objektyviai pateisinamas teisėtu tikslu ir šio tikslo siekiama tinkamomis ir būtinomis priemonėmis. Šios sąlygos turi būti aiškinamos griežtai [36].

61. Šiuo klausimu taip pat būtent prašymą priimti prejudicinį sprendimą pateikęs teismas turi nustatyti, ar pagrindinėje byloje nagrinėjama taisyklė atitinka minėtas sąlygas, ir kiek [37]. Tačiau Teisingumo Teismas, kuris turi pateikti naudingą atsakymą šiam teismui, leidžiantį jam priimti sprendimą, yra kompetentingas nurodyti gaires, grindžiamas jo turima bylos medžiaga ir rašytinėmis pastabomis [38]. Būtent tuo vadovausiuosi dėstydamas tolesnius argumentus.

– *Dėl teisėto tikslo buvimo*

62. Dėl sąlygos, susijusios su teisėto tikslo buvimu [39], iš sprendimo dėl prašymo priimti prejudicinį sprendimą ir iš komunos rašytinių ir žodinių pastabų matyti, kad komuna draudimą nešioti politinių, filosofinių ar religinių įsitikinimų simbolius, nustatytą jos tarnautojams vykdant savo pareigas, pateisina valstybės (ar valstybės tarnybos) neutralumo principu [40] ir siekiu sukurti „visiškai neutralią administracinę erdvę“ [41].

63. Kaip ir dauguma bylos šalių, manau, kad viešojo subjekto, kaip antai komunos, siekis vykdyti politinio, filosofinio ar religinio neutralumo politiką apskritai gali būti teisėtas tikslas.

64. Tiesa, priešingai, nei Teisingumo Teismas nusprendė sprendimuose *G4S Secure Solutions*, *WABE ir MH Müller Handel* ir *S.C.R.L.* [42], tokiu atveju, kaip nagrinėjamas šioje byloje, kuris yra susijęs su valstybiniu, o ne privačiu sektoriumi, viešojo sektoriaus darbdavio noras vykdyti tokią politiką negali būti siejamas su Europos Sąjungos pagrindinių teisių chartijos 16 straipsnyje pripažįstama laisve užsiimti verslu [43]. Tačiau, mano nuomone, apskritai jis galėtų būti siejamas su būtinybe apsaugoti kitų asmenų teises ir laisves, o tai visų pirma reiškia pagarbą visiems piliečių filosofiniams ar religiniams įsitikinimams ir nediskriminacinį bei vienodą požiūrį į viešųjų paslaugų vartotojus. Kaip savo rašytinėse pastabose pažymi Belgijos vyriausybė, cituodama 2013 m. kovo 27 d. *Conseil d'État* (Valstybės Taryba, Belgija) sprendimo ištrauką, demokratinėje teisinėje valstybėje, viešosios valdžios institucija turi būti neutrali, „nes ji yra visų piliečių ir

[36] Šiuo klausimu žr. Sprendimo *WABE ir MH Müller Handel* 61 ir 62 punktus.

[37] Sprendimo *G4S Secure Solutions* 36 punktas.

[38] 2023 m. vasario 2 d. Sprendimas *Freikirche der Siebenten-Tags-Adventisten in Deutschland* (C-372/21, EU:C:2023:59, 38 punktas ir jame nurodyta jurisprudencija).

[39] Direktyvoje 2000/78 nėra apibrėžta ši sąvoka, kiek tai susiję su 2 straipsnio 2 dalies b punkto i papunkčio taikymu.

[40] Savo rašytinėse ir žodinėse pastabose komuna taip pat remiasi nešališkumo principu. Etimologiškai „neutralumo“ sąvoka reiškia asmens ar subjekto būseną, kai susilaikoma nuo pasirinkimo ir užimama nusišalinimo pozicija, o „nešališkumo“ sąvoka reiškia sprendimo priėmimą nesiremiant jokiu asmeniniu palankumu. Vis dėlto nemanau, kad šioje byloje reikia griežtai atskirti šias dvi sąvokas. Neutralumo principas, kuriuo remiamasi šioje byloje, man atrodo neatsiejamas nuo nešališkumo principo, nes jis suprantamas kaip užtikrinantis viešosios valdžios institucijos nešališkumą.

[41] Komunos darbo tvarkos taisyklių pakeitimo motyvuose, be kita ko, nurodyta, kad „principas, pagal kurį komunos administracijos tarnautojai privalo susilaikyti nuo savo ideologinių, religinių ir filosofinių įsitikinimų demonstravimo išoriniais simboliais, atitinka <…> siekį įtvirtinti valstybės tarnybos pagrindinę vertybę – neutralumą, ir, kaip vieną iš galimų neutralumo principo atmainų, valdžios institucija siekia skatinti visiškai neutralią administracinę erdvę, organizuodama savo tarnybų darbą“.

[42] Sprendimo *G4S Secure Solutions* 38 punktas, Sprendimo *WABE ir MH Müller Handel* 63 punktas ir Sprendimo *S.C.R.L.* 39 punktas.

[43] Kaip patikslina generalinė advokatė J. Kokott savo išvadoje byloje *G4S Secure Solutions* (C-157/15, EU:C:2016:382, 81 punktas), ši laisvė reiškia, kad „iš esmės verslininkas gali nuspręsti, kaip ir kokiomis sąlygomis organizuojami ir atliekami darbai įmonėje ir kokia forma tiekiami produktai ir teikiamos paslaugos“.

visiems piliečiams skirta valdžios institucija ir iš esmės turi su jais elgtis vienodai, nediskriminuodama dėl jų religijos, įsitikinimų ar teikiamos pirmenybės kokiai nors bendruomenei ar partijai (neoficialus vertimas)“ [44].

– *Dėl objektyvaus pateisinimo buvimo*

65. Reikia išnagrinėti, ar valstybinio sektoriaus darbdavio, šiuo atveju – komunos, siekis vykdyti neutralumo politiką gali objektyviai pateisinti galimą skirtingą požiūrį, netiesiogiai grindžiamą religija ar įsitikinimais. Šiuo klausimu Teisingumo Teismo jurisprudencija, išplėtota dėl privataus sektoriaus [45], pagal kurią tokio pateisinimo objektyvus pobūdis gali būti pripažintas tik esant realiam šio darbdavio poreikiui, kurį jis turi įrodyti, man atrodo visiškai tinkama ir šiame kontekste.

66. Iš Komisijos rašytinių pastabų ir per posėdį vykusių diskusijų matyti, kad Belgijoje tuo pat metu egzistuoja skirtingos ar net priešingos valstybės neutralumo principo sampratos, t. y. iš esmės „įtraukus neutralumas“, „visiškas neutralumas“ ir tarpinės koncepcijos. Įtrauki neutralumo samprata grindžiama mintimi, kad valstybės tarnautojo išvaizdą reikia atskirti nuo to, kaip jis teikia viešąją paslaugą. Remiantis šia koncepcija, svarbu ne tarnautojo išvaizda, o jo veiksmų neutralumas, todėl jam negalima uždrausti nešioti, be kita ko, filosofinių ar religinių įsitikinimų simbolių. Visiška neutralumo samprata, priešingai, grindžiama prielaida, kad tiek valstybės tarnautojo veiksmai, tiek jo išvaizda turi būti griežtai neutralūs. Remiantis šia koncepcija, visiems valstybės tarnautojams draudžiama demonstruoti tokius simbolius darbe, neatsižvelgiant į jų pareigų pobūdį ir vykdymo aplinkybes. Egzistuoja ir tarpinės neutralumo sampratos, esančios per vidurį tarp dviejų pirma aprašytų koncepcijų. Pavyzdžiui, toks draudimas gali būti taikomas tik tarnautojams, kurie tiesiogiai kontaktuoja su visuomene, arba tiems, kurie atlieka vadovavimo, o ne paprastas vykdymo funkcijas.

67. Nagrinėjamu atveju, kaip aiškiai pabrėžia prašymą priimti prejudicinį sprendimą pateikęs teismas, komuna, priimdama pagrindinėje byloje nagrinėjamą taisyklę, savanoriškai pasirinko „visišką neutralumą“, siekdama sukurti „visiškai neutralią administracinę erdvę“ [46]. Iš sprendimo dėl prašymo priimti prejudicinį sprendimą matyti, kad siekdama pateisinti šį tikslą komuna iš esmės pasitenkina nuoroda į „imperatyvų socialinį poreikį“, kurio egzistavimą bando įrodyti, pateikdama tik glaustus ir abstrakčius teiginius [47].

68. Mano nuomone, prašymą priimti prejudicinį sprendimą pateikęs teismas turėtų dviem aspektais, kurie yra alternatyvūs ir nebūtinai kumuliaciniai, įvertinti, ar komuna, kuriai šiuo klausimu tenka įrodinėjimo pareiga [48], teisiškai įrodė, kad jos sprendimas laikytis visiškos valstybės neutralumo principo sampratos atitinka tikrąjį poreikį.

[44] C. E., Sprendimas Nr. 223.042, 2013 m. kovo 27 d., VI.2.6 punktas.

[45] Sprendimo *S.C.R.L.* 40 punktas ir jame nurodyta jurisprudencija. Šiuo klausimu galiu tik pritarti to sprendimo 41 punkte Teisingumo Teismo pateiktam patikslinimui, kad „[t]okį aiškinimą lemia siekis iš esmės skatinti toleranciją ir pagarbą, taip pat priimti didesnę įvairovę ir vengti piktnaudžiavimo įmonėje nustatyta neutralumo politika siekiant pakenkti darbuotojams, kurie laikosi religinių priesakų, reikalaujančių dėvėti tam tikro kodo aprangą“.

[46] Žr. šios išvados 41 išnašą.

[47] Pavyzdžiui, komuna remiasi „pačia patalpų struktūra“, dėl kurios tarnautojai gali bet kada susidurti su visuomenės nariais, ir tuo, kad „visiems tarnautojams taikomas išvaizdos neutralumo reikalavimas atlieka ne tik pavyzdinę funkciją, kiek tai susiję su reikalaujamu požiūriu į visuomenę, bet ir užtikrina tinkamą tarnybos funkcionavimą, taip pat yra būdas išvengti įtampos tarp tarnautojų“.

[48] Šiuo klausimu žr. Direktyvos 2000/78 10 straipsnio 1 dalį, kurioje numatyta, kad „[v]alstybės narės taiko tokias pagal jų nacionalines teisių sistemas priemones, kurios yra būtinos užtikrinti, jog tais atvejais, kai asmenys, manantys, kad jie nukentėjo, kadangi jiems nebuvo taikomas vienodo požiūrio principas, teismui ar kitai kompetentingai institucijai nurodo faktines aplinkybes, leidžiančias daryti prielaidą dėl tiesioginės ar netiesioginės diskriminacijos, pats atsakovas turi įrodyti, kad vienodo požiūrio taikymo principas nebuvo pažeistas“.

69. Pirma, šį klausimą reikia išnagrinėti teisiniu požiūriu. Šiuo aspektu, kadangi Teisingumo Teismas neturi nei reikšti nuomonės dėl nacionalinės teisės, nei juo labiau rinktis tarp skirtingų nacionalinės teisės sąvokos ar principo aiškinimų ir nustatyti, kuris iš šių aiškinimų yra teisingas, toliau nurodysiu tik tam tikrus argumentus, kurie išplaukia iš bylos medžiagos ir per teismo posėdį pateiktų pastabų.

70. Taigi, konstatuoju, jog nė viena iš bylos šalių nenurodė jokių nacionalinės teisės aktų, pagal kuriuos komuna būtų įpareigota laikytis visiško neutralumo koncepcijos, vadinasi, ir nustatyti savo tarnautojams absoliutų draudimą nešioti, be kita ko, filosofinių ar religinių įsitikinimų simbolius tuo metu, kai jie vykdo pareigas.

71. Taip pat atrodo, kad valstybės neutralumo principas, nors paprastai laikomas konstituciniu principu, nėra įtvirtintas kaip toks Belgijos Konstitucijoje, išskyrus labai specifinę švietimo sritį, ir, svarbiausia, – kad jo taikymo sritis ir apimtis nėra aiškiai ir vienodai apibrėžtos Belgijos teisinėje sistemoje. Dėl to esu linkęs manyti, kad pagal šį principą savaime nereikalaujama uždrausti valstybės tarnautojams darbo vietoje nešioti savo, be kita ko, filosofinių ar religinių įsitikinimų simbolių, tačiau taip pat neatmetama tokio draudimo galimybė.

72. Remdamasis šiuo konstatavimu, taip pat manau, kad, priešingai, nei teigia Prancūzijos vyriausybė, ESS 4 straipsnio 2 dalis šiuo atveju visiškai nereikšminga. Tai, kad Belgijoje akivaizdžiai nėra jokios konstitucinės valstybės neutralumo principo apimties ir turinio apibrėžties, taip pat tai, kad Belgijos vyriausybė nemanė esant naudinga nei pasiūlyti atsakymą į pirmąjį prejudicinį klausimą, palikdama jį Teisingumo Teismo išminčiai, nei dalyvauti teismo posėdyje, rodo, kad šis principas, bent jau kiek tai susiję su visiško neutralumo koncepcija, nėra Belgijos Karalystės nacionalinio savitumo, kaip tai suprantama pagal šią nuostatą, dalis.

73. Antra, reikia patikrinti, ar komunos sprendimas taikyti visišką valstybės neutralumo koncepciją yra pateisinamas faktinėmis aplinkybėmis. Šiuo klausimu pažymiu, kad Komisija rašytinėse pastabose pažymi, jog šiai koncepcijai pritaria ne visos Belgijos komunos, ir kaip pavyzdžius nurodo Gento (Belgija) bei Mecheleno (Belgija) miestus, kurie be išlygų leidžia savo administracijos darbuotojams darbo vietoje nešioti, be kita ko, filosofinių ar religinių įsitikinimų simbolius, ir kad per teismo posėdį nė viena bylos šalis to neginčijo. Negalima atmesti galimybės, kad toks sprendimas gali būti netinkamas komunai, pavyzdžiui, dėl galimai egzistuojančios stiprios įtampos tarp bendruomenių ar didelių socialinių problemų jos teritorijoje arba dėl prozelitizmo apraiškų jos pačios administracijoje ar dėl konkretaus pavojaus, kad gali kilti konfliktų tarp tarnautojų dėl tokių įsitikinimų. Šiuo klausimu norėčiau pakartoti, jog būtent komuna turi pateikti konkrečius tokių aplinkybių įrodymus, o prašymą priimti prejudicinį sprendimą pateikęs teismas – nuspręsti dėl jų svarbos.

– *Dėl priemonių teisėtam tikslui įgyvendinti tinkamumo ir būtinumo*

74. Jei atsižvelgdamas į šios išvados pirmesniuose punktuose išdėstytą informaciją prašymą priimti prejudicinį sprendimą pateikęs teismas padarytų išvadą, kad komunos siekis sukurti „visiškai neutralią administracinę erdvę“ įgyvendinant visiško neutralumo politiką gali objektyviai pateisinti skirtingą požiūrį, netiesiogiai grindžiamą religija ar įsitikinimais, jis dar turės įvertinti, ar pagrindinėje byloje nagrinėjama taisykle nustatytas draudimas yra tinkamas ir būtinas šiam tikslui pasiekti.

75. Kalbant apie pirmąjį iš šių reikalavimų, man atrodo neginčytina, kad jei visi komunos tarnautojai turėtų vykdyti savo pareigas nedemonstruodami matomų, be kita ko, filosofinių ar religinių įsitikinimų simbolių, tai padėtų įgyvendinti jos pasirinktą visiško neutralumo politiką. Tačiau dar reikia išnagrinėti, ar šios politikos iš tikrųjų laikomasi nuosekliai ir sistemingai[49]. Kaip jau pažymėjau šios išvados 55 punkte, prašymą priimti prejudicinį sprendimą pateikusiam teismui šiuo klausimu kyla abejonių. Jei paaiškėtų, kad jos yra pagrįstos, pagrindinėje byloje nagrinėjama taisyklė ne tik neatitiktų reikalavimo dėl priemonių, skirtų teisėtam tikslui įgyvendinti, tinkamumo, bet ir reikštų tiesioginę diskriminaciją dėl religijos ar įsitikinimų.

76. Dėl antrojo reikalavimo pažymėtina, kad jis reiškia, jog reikia įvertinti, ar pagrindinėje byloje nagrinėjama taisykle numatytas draudimas apsiriboja tuo, kas yra „griežtai būtina“[50]. Šiuo klausimu primenu, kad šis draudimas taikomas bendrai ir absoliučiai, t. y. neatsižvelgiant į tarnautojo pareigų pobūdį ir aplinkybes, kuriomis šios pareigos vykdomos, ir kad Teisingumo Teismo prašoma įvertinti šio draudimo, kaip visumos, atitiktį Direktyvai 2000/78[51]. Taigi prašymą priimti prejudicinį sprendimą pateikęs teismas būtinumo kriterijų turi taikyti būtent taip suformuluotam draudimui. Tokio vertinimo tikslais, siekiant teisingos esamų interesų pusiausvyros, galėtų būti atsižvelgta į šios išvados 73 punkte išdėstytus argumentus, susijusius su faktinėmis aplinkybėmis.

77. Atsižvelgdamas į tai, kas išdėstyta, siūlau Teisingumo Teismui į pirmąjį prejudicinį klausimą atsakyti, antra, kad Direktyvos 2000/78 2 straipsnio 2 dalies b punktas turi būti aiškinamas taip, kad skirtingas požiūris, netiesiogiai grindžiamas religija ar įsitikinimais, kylantis iš viešojo subjekto darbo tvarkos taisyklių nuostatos, pagal kurią tarnautojams draudžiama darbo vietoje nešioti bet kokius matomus politinių, filosofinių ar religinių įsitikinimų simbolius, gali būti pateisinamas šio subjekto siekiu sukurti visiškai neutralią administracinę aplinką, tačiau, pirma, šis siekis turi atitikti tikrą šio subjekto poreikį, antra, šis subjektas turi įrodyti, kad toks skirtingas požiūris gali užtikrinti tinkamą tokio siekio įgyvendinimą, ir, trečia, šis draudimas turi neviršyti to, kas yra griežtai būtina.

Dėl galimybės taikyti nukrypti leidžiančias nuostatas

78. Jei būtų padaryta išvada, kad pagrindinėje byloje nagrinėjama taisyklė yra tiesioginė ar netiesioginė diskriminacija dėl religijos ar įsitikinimų, jai galėtų būti netaikomas Direktyvoje 2000/78 numatytas draudimas, jeigu būtų taikoma viena iš šioje direktyvoje numatytų nukrypti leidžiančių nuostatų, ypač nurodytos jos 2 straipsnio 5 dalyje ir 4 straipsnio 1 dalyje.

79. Tiesa, prašymą priimti prejudicinį sprendimą pateikęs teismas tiesiogiai neklausia Teisingumo Teismo dėl šių dviejų nukrypti leidžiančių nuostatų, kuriomis, beje, komuna nesirėmė. Tačiau minėtų nukrypti leidžiančių nuostatų taikymo klausimą OP ir Prancūzijos vyriausybė iškėlė savo rašytinėse pastabose, kiek tai susiję su Direktyvos 2000/78 4 straipsnio 1 dalimi, ir jis buvo aptartas per teismo posėdį, taip pat kalbant apie šios direktyvos 2 straipsnio 5 dalį. Siekdamas pateikti išsamų atsakymą prašymą priimti prejudicinį sprendimą pateikusiam teismui toliau išnagrinėsiu galimą šių nuostatų taikymą šioje byloje.

[49] Sprendimo *WABE ir MH Müller Handel* 68 punktas ir jame nurodyta jurisprudencija.

[50] Sprendimo *WABE ir MH Müller Handel* 68 punktas ir jame nurodyta jurisprudencija.

[51] Žr. šios išvados 40 punktą.

– *Dėl Direktyvos 2000/78 2 straipsnio 5 dalies*

80. Direktyvos 2000/78 2 straipsnio 5 dalis, kurioje įtvirtinta nuostata, leidžianti nukrypti nuo diskriminacijos draudimo principo, turi būti aiškinama siaurai [52].

81. Teisingumo Teismas yra nusprendęs, kad šioje nuostatoje minima sąvoka „priemonės, numatytos nacionalinės teisės aktuose“ apima ne tik priemones, priimtas pasibaigus teisėkūros procedūrai, bet ir priemones, kurios buvo nustatytos remiantis pakankamai tikslia įgaliojimus suteikiančia taisykle [53].

82. Šioje byloje, jei būtų nuspręsta, kad egzistuoja skirtingas požiūris, jį lemtų pagrindinėje byloje nagrinėjamoje taisyklėje numatytas draudimas.

83. Kaip per posėdį pabrėžė Komisija, akivaizdu, kad ši taisyklė nėra teisės aktas, priimtas per teisėkūros procedūrą, t. y. įstatymas formaliąja prasme.

84. Be to, nors šį klausimą galiausiai turi spręsti prašymą priimti prejudicinį sprendimą pateikęs teismas, iš pirmo žvilgsnio neatrodo, kad nagrinėjamas draudimas buvo nustatytas „remiantis pakankamai tikslia įgaliojimus suteikiančia taisykle“, kaip tai suprantama pagal šios išvados 81 punkte nurodytą jurisprudenciją. Šiuo klausimu konstatuoju, kad nė viena iš bylos šalių nesugebėjo nurodyti jokių nacionalinės teisės aktų ar nuostatų, kurie galėtų būti laikomi suteikiančiais viešajam subjektui, kaip antai komunai, įgaliojimus priimti taisykles, „kuri[os] demokratinėse visuomenėse yra būtin[os] <…> kitų asmenų <…> teisių ir laisvių apsaugai“. Komunos per posėdį nurodyta aplinkybė, kad pagal Belgijos Konstituciją ji turi teisę reguliuoti bet kokius komunai svarbius klausimus, dalyvaujant priežiūros institucijai, mano nuomone, negali būti prilyginta tokiam įgaliojimui.

85. Taigi, nors tai turi patikrinti prašymą priimti prejudicinį sprendimą pateikęs teismas, būčiau linkęs daryti išvadą, kad Direktyvos 2000/78 2 straipsnio 5 dalyje numatyta nukrypti leidžianti nuostata šiuo atveju netaikytina.

– *Dėl Direktyvos 2000/78 4 straipsnio 1 dalies*

86. Prancūzijos vyriausybės teigimu, pagrindinėje byloje nagrinėjama taisyklė gali būti pateisinama remiantis Direktyvos 2000/78 4 straipsnio 1 dalimi. Iš tiesų valstybinio sektoriaus tarnautojai dėl savo profesinės veiklos pobūdžio yra saistomi griežtos neutralumo pareigos, iš kurios išplaukia esminis ir lemiamas profesinis reikalavimas dėl draudimo reikšti savo politinius, ideologinius, filosofinius ar religinius įsitikinimus.

87. OP prieštarauja tokiam aiškinimui ir iš esmės teigia, kad taikant šią nuostatą reikia atsižvelgti į atitinkamos profesinės veiklos pobūdį ir vykdymo sąlygas. Nagrinėjamu atveju jos veikla – spręsti teisinius klausimus, susijusius su komunos viešaisiais pirkimais, ir ji vykdoma nekontaktuojant su visuomene. Taigi šioje byloje negali būti keliamas klausimas dėl profesinio ir lemiamo reikalavimo.

[52] 2023 m. sausio 12 d. Sprendimas *TP (Visuomeninės televizijos audiovizualinės medžiagos montuotojas)* (C-356/21, EU:C:2023:9, 71 punktas ir jame nurodyta jurisprudencija).

[53] 2019 m. lapkričio 7 d. Sprendimas *Cafaro* (C-396/18, EU:C:2019:929, 44 punktas). Įgaliojimus suteikianti taisyklė turi būti pakankamai tiksli, kad užtikrintų, kad atitinkama priemonė atitiks Direktyvos 2000/78 2 straipsnio 5 dalyje įtvirtintus reikalavimus (2011 m. rugsėjo 13 d. Sprendimo *Prigge ir kt.*, C-447/09, EU:C:2011:573, 61 punktas).

88. Priminsiu, kad jei tenkinamos Direktyvos 2000/78 4 straipsnio 1 dalies sąlygos, kurias toliau nagrinėsiu paeiliui, skirtingas požiūris, kuris kitu atveju reikštų tiesioginę ar netiesioginę diskriminacija, nepatektų į šios direktyvos taikymo sritį. Taip pat primenu, kad tiek, kiek ja leidžiama nukrypti nuo nediskriminavimo principo, ši nuostata, siejama su minėtos direktyvos 23 konstatuojamąja dalimi, kurioje nurodyta, jog toks skirtingas požiūris gali būti pateisinamas „tik kai kuriomis aplinkybėmis", turi būti aiškinama siaurai [54].

89. Pirma, būtent valstybės narės prireikus turi „numatyti", kad skirtingas požiūris dėl savybės, susijusios su kuria nors iš Direktyvos 2000/78 1 straipsnyje nurodytų priežasčių, nėra diskriminacija. Nagrinėjamu atveju Belgijos Karalystė, atrodo, pasinaudojo šia galimybe, bent kiek tai susiję su tiesioginio skirtingo požiūrio atvejais, priimdama Bendrojo kovos su diskriminacija įstatymo 8 straipsnį, tačiau tai turi patikrinti prašymą priimti prejudicinį sprendimą pateikęs teismas.

90. Antra, pagal Direktyvos 2000/78 4 straipsnio 1 dalį tam, kad skirtingas požiūris nebūtų laikomas diskriminacija, jis turi būti „[paremtas] savybe, susijusia su kuria nors iš [šios direktyvos] 1 straipsnyje nurodytų priežasčių". Šiuo klausimu Teisingumo Teismas yra patikslinęs, kad esminį reikalavimą turi sudaryti ne skirtingą požiūrį pagrindžianti priežastis, o su šia priežastimi susijusi savybė [55]. Mano nuomone, šioje byloje būtent taip ir yra. Iš tiesų komunos tarnautojams nustatytas draudimas nešioti simbolius, galinčius atskleisti jų, be kita ko, tam tikros religijos išpažinimą, kai antai musulmonišką skarą, kuri laikoma musulmonų tikėjimo apraiška, yra su religija susijusi savybė.

91. Trečia, atitinkama savybė turi būti „esminis ir lemiamas profesinis reikalavimas", ir šis reikalavimas turi būti „objektyviai" [56] nulemtas atitinkamos profesinės veiklos pobūdžio ar sąlygų. Šiuo klausimu visiškai pritariu generalinės advokatės E. Sharpston nuomonei, kad Direktyvos 2000/78 4 straipsnio 1 dalis turi būti taikoma tiksliai ir ji negali būti naudojama siekiant pateisinti visų rūšių veiklai, kurią teoriškai gali vykdyti konkretus darbuotojas, taikomą bendrą išimtį [57]. Taigi, kalbant apie konkretų šioje byloje nagrinėjamą atvejį, man sunku įsivaizduoti, kaip tai, kad OP ryši musulmonišką skarą, gali jai kaip nors trukdyti visapusiškai atlikti savo, kaip vietos valdžios institucijoje dirbančios teisininkės, pareigas. Galiausiai sprendime dėl prašymo priimti prejudicinį sprendimą nėra jokių nuorodų, kad taip yra. Juo labiau kad kitose Belgijos komunose tas pačias užduotis atlieka tarnautojai, kuriems netaikomi jokie aprangos dėvėjimo apribojimai, neatsižvelgiant į tai, ar jie tiesiogiai kontaktuoja su visuomene.

92. Ketvirta, dėl sąlygos, kad siekiamas tikslas turi būti teisėtas, o reikalavimas – proporcingas, pažymiu, kad kilus būtinybei išnagrinėti šią sąlygą, atsižvelgdamas į tai, kas išdėstyta, norėčiau padaryti nuorodą į savo analizę, pateiktą šios išvados 62–64 ir 76 punktuose.

93. Taigi manau, nors tai turi patikrinti prašymą priimti prejudicinį sprendimą pateikęs teismas, kad Direktyvos 2000/78 4 straipsnio 1 dalyje numatyta leidžianti nukrypti nuostata šiuo atveju taip pat netaikytina.

[54] 2021 m. liepos 15 d. Sprendimas *Tartu Vangla* (C-795/19, EU:C:2021:606, 33 punktas ir jame nurodyta jurisprudencija).

[55] Sprendimo *Bougnaoui ir ADDH* 37 punktas ir jame nurodyta jurisprudencija.

[56] Sprendimo *Bougnaoui ir ADDH* 40 punktas.

[57] Generalinės advokatės E. Sharpston išvada byloje *Bougnaoui ir ADDH* (C-188/15, EU:C:2016:553, 95 punktas).

Išvada

94. Atsižvelgdamas į išdėstytus argumentus siūlau Teisingumo Teismui taip atsakyti į *Tribunal du travail de Liège* (Ležo darbo bylų teismas, Belgija) pateiktus prejudicinius klausimus:

1. 2000 m. lapkričio 27 d. Tarybos direktyvos 2000/78/EB, nustatančios vienodo požiūrio užimtumo ir profesinėje srityje bendruosius pagrindus, 2 straipsnio 2 dalies a punktas

   turi būti aiškinamas taip, kad:

   viešojo subjekto darbo tvarkos taisyklių nuostata, pagal kurią tarnautojams, siekiant sukurti visiškai neutralią administracinę aplinką, darbo vietoje draudžiama nešioti bet kokius matomus politinių, filosofinių ar religinių įsitikinimų simbolius, nėra tiesioginė tarnautojų, kurie ketina įgyvendinti savo religijos ir sąžinės laisvę, matomai nešiodami religinio pobūdžio simbolį ar aprangą, diskriminacija dėl religijos ar įsitikinimų, kaip tai suprantama pagal šią direktyvą, jei ši nuostata taikoma bendrai ir nediferencijuotai.

2. Direktyvos 2000/78 2 straipsnio 2 dalies b punktas

   turi būti aiškinamas taip, kad:

   skirtingas požiūris, netiesiogiai grindžiamas religija ar įsitikinimais, kylantis iš viešojo subjekto darbo tvarkos taisyklių nuostatos, pagal kurią tarnautojams draudžiama darbo vietoje nešioti bet kokius matomus politinių, filosofinių ar religinių įsitikinimų simbolius, gali būti pateisinamas šio subjekto siekiu sukurti visiškai neutralią administracinę aplinką, tačiau, pirma, šis siekis turi atitikti tikrą šio subjekto poreikį, antra, šis subjektas turi įrodyti, kad toks skirtingas požiūris gali užtikrinti tinkamą tokio siekio įgyvendinimą, ir, trečia, šis draudimas turi neviršyti to, kas yra griežtai būtina.